

ÇAPANOĞLU (BÜYÜK/ ULU) CAMİİ^{1*}

Adem SEVİM^{2**}

Anahtar Kelimeler: Yozgat, Türk-İslam, Cami, Çapanoğulları, Osmanlı Sanatı, Osmanlı Mimarisi.

Yozgat il merkezinde Köseoğlu Mahallesi, Cami Sokak üzerinde yer alan Çapanoğlu Büyük (Cami-i Kebir / Ulu) Camii, şehrin en önemli tarihî sembollerinden biri olup günümüzde ibadete ve ziyarete açık durumdadır. Orta Anadolu'da güçlü bir Türkmen hanedanı olan Çapanoğlu ailesinin baniliğinde, farklı işlevlerdeki sosyal ve dinî yapıların bir araya getirilmesiyle meydana getirilen geniş kapsamlı bir külliye'nin merkezinde konumlanmaktadır. Külliye'nin ana omurgasını oluşturan caminin yanı sıra, yapının kuzeydoğu köşesinde Çapanoğlu Aile Türbesi, güneybatısından başlayarak güneydoğusuna kadar uzanan geniş bir hazire, yaklaşık 100 metre güneyinde yer alan çift hamam, doğusunda II. Abdülhamid döneminde eklenen bir çeşme ve yine doğu yönünde uzanan, birçok dükkândan müteşekkil Tol Çarşı mevcuttur. Günümüze ulaşmayan han, mektep ve şadırvan ise külliye'nin geçmişteki diğer birimlerini oluşturmaktadır. Yapıda, dönem sınırlarını ve genişleme aşamalarını net bir şekilde ortaya koyan iki adet inşa kitabesi yer almaktadır. İlk bölüm olan ve "İç Cami" olarak adlandırılan kısmın giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre bu birim, H. 1193 (M. 1779-1780) yılında Bozok Sancağı Valisi Seyyid Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır. "Dış Cami" olarak tanımlanan ikinci bölüme geçişi sağlayan kapı üzerindeki ikinci kitabe ise bu ilave kısmın, Mustafa Bey'in kardeşi Süleyman Bey tarafından H. 1209 (M. 1794-1795) yılında inşa ettirildiği kayıtlıdır. Bu veriler ışığında, artan cemaat ihtiyacını karşılamak amacıyla farklı tarihlerde Çapanoğlu ailesi fertlerince birbirine bitişik nizamda inşa ettirilen bu iki ana mekân, yapının mimari karakterini belirlemiştir. Ayrıca caminin muhtelif yerlerinde süsleme revizyonları ile vitray pencerelerin onarımlarına dair bilgi veren tamamlayıcı kitabeler de yer almaktadır.

Eğilimli bir arazi üzerine konumlandırılan yapının bütünü ele alındığında, farklı dönemlerin izlerini taşıyan kütleli bir mimari organizasyon görülmektedir. Caminin ilk inşa edilen I. bölümü (İç Cami), kareye yakın dikdörtgen bir plana sahip olup, üst örtüsü tromplarla geçilen anıtsal tek bir kubbe ile şekillendirilmiştir. Bu harim kısmının kuzey sınırı, iki büyük kare ayak üzerine oturtulan alt ve üst kat mahfil düzeneği ile sınırlandırılmıştır. Mahfilin üst katı ortada aynalı tonoz, iki yanda ise birer küçük kubbe ile örtülüyken, alt katı düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Bu özgün çekirdek yapının cemaat hacmini genişletmek amacıyla kuzeyine eklenen II. bölüm (Dış Cami) ise doğu-batı doğrultusunda uzanan enine

^{1*} Bu çalışma, daha önce yayımlanan "Yozgat Tarihi ve Kültürü" kitabındaki "Yozgat İl Merkezindeki Tarihi Camiler" isimli çalışmanın tekrar gözden geçirilerek güncellenmiş halidir: Sevim, Adem, Karacabey, Bekir, "Yozgat İl Merkezindeki Tarihi Camiler", Ebubekir Güngör (Ed.), *Yozgat Tarihi ve Kültürü*, C.1, (ss.103-135), Akçağ Yayınları, Ankara 2022.

^{2**} Dr. Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi/ Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı, adem.sevim@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0394-781X

dikdörtgen bir plan şeması sergilemektedir. İç cami ile yuvarlak kemerli üç büyük açıklık vasıtasıyla bütünleştirilen bu ek birimin kuzey cephesi, üç bölümlü anıtsal bir giriş revağı şeklinde düzenlenmiştir. Bu revağın orta bölümü kubbe, yan bölümleri ise aynalı tonozlar ile örtülmüş; revaktan sonraki iç mekânın tavan sistemi de ortada aynalı tonoz, yanlarda kubbe kombinasyonu ile nihayetlendirilmiştir. Aynı örtü ve aks düzeni, dış caminin güney yönünde, son cemaat yerine benzer bir formda tasarlanmış olan ara mekânda da aynen tekrarlanmaktadır. Tüm bu geçiş mekânlarını ve örtü birimlerini birbirinden ayıran sivri kemerler, silindirik gövdeli mermer malzemeden yapılmış nitelikli çift sütunlara oturmaktadır. Malzeme kalitesi bakımından da iki dönem arasında belirgin bir ayrım göze çarpmakta; yapının ilk bölümünde beyaz renkli düzgün kesme taşlar kullanılırken, ikinci bölümün inşasında kahverengi düzgün kesme taşlar tercih edilmiştir.

Yapının dış cephe tasarımları, Osmanlı Batılılaşma Dönemi mimarisinin anıtsal, hareketli ve simetrik cephe estetiğini yansıtan pencere düzenlemeleriyle şekillendirilmiştir. İç caminin harim cepheleri, katlar halinde yükselen yoğun bir pencere programına sahiptir. Batı cephesinde üç alt kat ve üç üst kat penceresi yer almakta, bu pencerelerin de üzerine birer adet daha küçük pencere açılarak cephede üç katlı pencereli bir düzenleme meydana getirilmektedir. Tamamı boyuna dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli olan bu açıklıklardan alt kattakiler demir korkuluklarla, üst kattakiler ise estetik alçı şebekelerle donatılmıştır. Güney cephede de batı cepheyle aynı form özelliklerini taşıyan iki alt kat ve üç üst kat penceresi yer almaktadır. Bu cephenin ekseninde mihrap nişinin dışa doğru yaptığı kütsel taşıntı, yanlarda iç ve dış bükey silme kuşaklarıyla vurgulanarak dış mimariye yansıtılmıştır. Yapının doğu cephesinde ise diğer cephelerle uyumlu tasarımda dört alt kat ve dört üst kat penceresi yer almakta olup, bu cephenin kuzey ucuna sonradan “Çapanoğlu Aile Türbesi” eklenmiştir. İç caminin orijinal plan şemasını zedelemeyen kuzey yönüne eklenen dış caminin batı cephesinde boyuna dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli iki alt kat, iki üst kat penceresi bulunmakta, aynı simetrik düzen doğu cephede de tekrarlanmaktadır.

Caminin ana giriş cephesi olarak tasarlanan dış caminin kuzey cephesi, mimari ihtişamın ve tezyinatın en yoğun hissedildiği bölümdür. Cephe ekseninde dışa doğru vurgulanan üç bölümlü giriş revağı, yapının anıtsallığını artırmaktadır. Orta bölümü kubbe, yan birimleri aynalı tonozlarla örtülü olan bu revağın üst yapısı, kuzeyde üç, doğu ve batı yönlerinde ise birer olmak üzere toplam beş adet sivri kemerle vurgulanmakta ve bu kemer dizisi sekiz adet görkemli sütuna oturmaktadır. Kuzey cephenin doğu-batı uç köşelerinde kütleli destekleyen yarım silindirik formlu büyük destek payandalarına yer verilmiş; yapının üst örtüsünün köşe noktalarında ve kubbe kasnağı çevresinde ise çokgen formlu dekoratif köşe kuleleri kullanılarak cephe hareketliliği zirveye taşınmıştır. Dış caminin kuzey duvarı ekseninde bir ana giriş, doğu ve batı uçlarında ise birer adet olmak üzere toplam üç kapı açıklığı mevcut olup, bu duvarda ayrıca iki alt kat ve iki üst kat penceresi yer almaktadır. Giriş revağının iç mekânı ise zengin bir kalem işi programına ev sahipliği yapmaktadır. Orta bölümdeki kubbenin içinde şamdan ve mum motifleri, kubbe geçişini sağlayan pandantiflerde vazo içinden taşan kıvrık dallar ve meyve

desenleri işlenmiştir. Revağın yanlarındaki aynalı tonozların iç yüzeyleri "S" ve "C" kıvrımları, kıvrık dallar ve vazo içinde çiçek aranjmanlarıyla tezyin edilmişken, revağın güney duvarındaki kemer derinliklerinde ise dönemin estetik anlayışını yansıtan gerçekçi cami ve manzara resimlerine (duvar resimleri) yer verilmiştir.

İç caminin kuzeybatı köşesine bitişik bir şekilde inşa edilen tek şerefeli minare, Osmanlı Batılılaşma Dönemi minare mimarisinin tipik bir örneği olarak oldukça ince ve uzun bir görünüme sahiptir. Düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiş olan kare kaideden, çokgen kesitli gövdeye geçiş soğan biçimli profilli bir pabuçluk vasıtasıyla sağlanmıştır. Çokgen minare gövdesinin başlangıç ve bitiş noktalarında taş malzemeden imal edilmiş kalın profilli bilezikler tasarlanarak dikey hatlar dengelenmiştir. İç bükey ve dış bükey silmelerle kademeli olarak hareketlendirilen şerefe altlığından sonra, üzeri geometrik ajur tekniğiyle işlenmiş korkuluklara sahip çokgen şerefe bölümüne geçilmektedir. Gövdeye oranla oldukça kısa tutulan silindirik petek kısmı, konik bir kurşun külahla kapatılmış ve tepesi beş boğumlu bir âlem ile sonlandırılmıştır. Minarenin girişi ise son cemaat yeri işlevi gören ara mekânın doğusundan açılan basık kemerli sade bir kapı açıklığıyla sağlanmaktadır.

Dış camiden iç caminin harimine geçiş, adeta bir anıtsal taç kapı ihtişamıyla tasarlanmış yuvarlak kemerli ana giriş kapısıyla gerçekleşmektedir. Barok ve Rokoko üslubunun Anadolu taşrasındaki en nadide örneklerinden biri olan bu kapının kemeri üzerinde iç caminin inşa tarihini veren kitabe yer almaktadır. Kapı açıklığının iki yanında üçgen formu, profilli estetik destekler kullanılmış; kapı kemerinde iki renkli taş işçiliği sergilenmiştir. Kemerin üzeri ve çevresi yoğun bir şekilde "S" ve "C" kıvrımları, dökümlü püskül motifleri ve akantus (kenger) yapraklarıyla bezenmiştir. Kapının üst taç kısmı ise dönemin karakteristik tezyinat anlayışına uygun olarak dalgalı süsleme kuşaklarıyla sınırlandırılmış ve bu görkemli kompozisyonun tam merkezine kabartma tekniğinde bir Osmanlı tuğrası yerleştirilmiştir. Bu ihtişamlı kapıdan girilen harim mekânı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kareye yakın dikdörtgen bir plan arz etmektedir.

Harim mekânının iç mimarisi ve bezeme programı, dış cephelerin sadeliğine tezat oluşturacak derecede zengin, hareketli ve göz alıcıdır. İç mekânı, kuzeydeki mahfil sınırına kadar olan alanda tromplarla geçilen büyük bir kubbe örtmektedir. Kubbenin tam merkezinde ışınsal formu bir çarkıfelek motifi yer almakta ve bu motiften başlayarak kubbe çeperine doğru uzanan ışınsal düzende dinamik kalem işi süslemeler dikkat çekmektedir. Bu tezyinat programının bittiği kubbe eteğinde ise mekânı üst seviyeden aydınlatan küçük pencere açıklıkları sıralanmıştır. Harimin doğu ve batı duvarlarında üçer, güney duvarında ise ikişer adet derin tutulmuş alt kat penceresi yer alır. Bu pencerelerin içbükey pencere alınlıklarında bitkisel ve geometrik kompozisyonların oluşturduğu yoğun süsleme kuşakları simetrik olarak tekrar edilmiştir. Harim duvarlarının yüzeyleri, pencere aralarından başlayarak mermer tozundan üretilmiş alçı sıva panoları (stuko) ve Barok karakterli silmelerle bölümlenerek hareketlendirilmiştir. Duvarlardaki alt kat pencerelerinin tamamının üzerine, dikey aksları koruyacak şekilde simetrik yerleştirilmiş ikişer adet üst kat vitray pencere sistemi yerleştirilmiştir. Yapının iç mekânına renkli ve

mistik bir ışık huzmesi sağlayan bu vitraylı pencerelerde ağırlıklı olarak turuncu, yeşil, bordo ve mavi renkli camlar kullanılmıştır.

Giriş kapısıyla aynı aks üzerinde, kible duvarının tam merkezinde yer alan mihrap, mermer malzemeden yapılmış çokgen bir nişe sahip olup anıtsal bir yuvarlak kemerle vurgulanmıştır. Çokgen nişin iç yüzeyi siyah, bordo ve bej renkli mermerlerin kompozisyonuyla hareketlendirilmiş, niş köşeleri ise yuvarlak gövdeli, ince birer sütünce ile sınırlandırılmıştır. Nişin üst kısmını kapatan çeyrek küre formundaki kavsara, doğu-batı yönünde enine uzanan kalın profilli silme gruplarıyla dizayn edilmiştir. Kavsaranın dış etrafında ve mihrabı taçlandıran yuvarlak kemerin yüzeyinde yoğun "S" ve "C" kıvrımlı kabartmalar yer almaktadır. Mihrap alınlığında celi sülüs hatla yazılmış mihrap ayeti bulunurken, tepelik kısmı ise tamamen "S" ve "C" kıvrımlarının oluşturduğu dalgalı formlar ve ortasında yer alan siyah kartuşlarla Barok-Rokoko karakterinde tezyin edilmiştir. Geniş mihrap bordürünün dış yanlarında da birer dekoratif sütunceye yer verilmiş, geometrik ve bitkisel bezemeler bu yan kanatlarda da devam ettirilmiştir. Mihrabın batısında konumlanan anıtsal mermer minber de iki cepheli tasarımıyla tamamen aynı dönemin üslup özelliklerini yansıtmaktadır. Minberin korkuluk bölümü ajurlu süslemelerle köşk altına kadar kesintisiz uzanmakta; yan aynalık kısmı ile süpürgelik bölümü tek bir bütün olarak ele alınarak dikey hatlı kalın düz silmelerle bölümlenmiştir. Korkuluk yüzeyleri "C" kıvrımlarının ortasına yerleştirilen oval kartuşlarla süslenmiş, minber köşkü ise siyah ve kahverengi mermerden yapılmış dört zarif sütunce tarafından taşınmaktadır. Yapıda günümüzde mevcut olan ahşap vaaz kürsüsü ile zeminden yüksekte konumlandırılan dört ince ayaklı ahşap müezzin mahfili ise özgün olmayıp sonraki dönemlerde yenilenmiştir.

İç caminin kuzey yönünü boydan boya kaplayan enine dikdörtgen planlı üst kat mahfili, harimin kuzeybatı köşesinde yer alan dik bir merdiven vasıtasıyla çıkılan üç bölümlü bir yapıya sahiptir. Üzeri; ortada bir tonoz, yanlarda ise pendentiflerle geçişi sağlanan iki küçük kubbe ile örtülü olan bu mahfil, güney yönünde harime bakan kare kesitli iki büyük kâgir ayak tarafından taşınmaktadır. Mahfilde dikkat çeken en sıra dışı ve sanatsal unsur, üst örtü yüzeylerinde neredeyse hiç boş alan bırakılmayacak şekilde yoğun bir kalem işi programının tatbik edilmiş olmasıdır. Tonoz ve kubbe içleri zengin manzara resimleri, ölü doğa (natürmort) tasvirleri, çiçek sepetleri, "S-C" kıvrımları ve akıcı kıvrık dallarla bezelidir. Özellikle orta bölümü kapatan tonozun merkezinde, Batılılaşma Dönemi İstanbul duvar resimlerini andıran ölü doğa tasvirlerinin yanı sıra, dönemin başkenti İstanbul'da yer alan simgesel bir cami tasviri ile Çapanoğlu Camii'nin genişletilmeden önceki ilk (orijinal) halini gösteren tasvire yer verilmiş olması mimari tarih açısından son derece kıymetlidir. Yanlardaki kubbelerin içinde, kemer iç yüzeylerinde ve pendentif merkezlerinde de bu naif manzara resimlerinin benzer bitkisel bezeme varyasyonları kesintisiz olarak tekrarlanmıştır. Yapının iç mekânındaki bu sıra dışı estetik tezyinata karşın, dış cepheler mermer işçiliği, kütsel hatlar ve ağır silmelerle daha yalın ama bir o kadar anıtsal tutularak Batı etkili Osmanlı mimari sentezini eksiksiz şekilde ortaya koymaktadır.

Çapanoğlu Büyük Camii; kuzey-güney ve doğu-batı akslarında gelişen iki kademeli dikdörtgen planı, tromplu ve pandantifli kubbe-tonoz kombinasyonlarından oluşan zengin örtü sistemi, renkli düzgün kesme taş işçiliği ve bünyesinde barındırdığı anıtsal külliye birimleriyle Anadolu Türk mimarlık tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Erken dönem Selçuklu ve Osmanlı Ulu Cami şemalarından gelen çok birimli veya genişlemeli taşra cami geleneğini, 18. yüzyılın son çeyreğinde imparatorluğa damgasını vuran Osmanlı Batılılaşma Dönemi (Barok, Rokoko ve Ampir) mimari ve süsleme üsluplarıyla harmanlayan yapı, dönemin başkent modasının taşradaki en görkemli, en nitelikli ve en muazzam temsilcisidir. İç mekânında sergilenen yoğun alçı kabartmaları, renkli vitray pencereleri, mermer mihrap ve minber işçiliği ile özellikle üst kat mahfilinde ve giriş revağında karşımıza çıkan zengin manzara ve natürmort içerikli duvar resimleri, yapıyı sadece bir ibadet mekânı olmaktan çıkarıp geç dönem Osmanlı sanatının tüm bileşenlerinin izlenebildiği ihtişamlı bir sanat abidesi konumuna yükseltmektedir. Bölgede uzun yıllar hüküm süren Çapanoğlu ailesinin hem ekonomik gücünü hem de sanatsal vizyonunu Yozgat'ın kentsel dokusuna anıtsal bir imza olarak nakşettiği bu eser, Osmanlı taşra dini mimarisinin batı etkili estetik anlayışını, yapısal işlevselliği ve mahalli üsluplarını kaybetmeden günümüze kadar ulaştıran, Anadolu genelindeki en özgün ve en abidevi başyapıtlardan biridir.

KAYNAKÇA

- ACUN, H. (1981). Yozgat ve yöresi Türk devri yapıları. *Vakıflar Dergisi*, 13, 635–715.
- ACUN, H. (2005). *Bozok sancağı'nda (Yozgat ili) Türk mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ACUN, H. (2016). *Tüm yönleriyle Çapanoğulları ve eserleri* (2. bs.). İstanbul: TBMM Basımevi.
- ASLANAPA, O. (1993). *Türk sanatı* (3. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- DURU, M. (1981). Yozgat Çapanoğlu camii ve vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi*, 13, 71-87.
- DÜNDAR, A. (2004). *Çorum cami ve mescitleri*. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- ERGİN, A. Ş. (1994). *Vakıflar ve Yozgat'ta tarihi vakıf camileri*. Ankara.
- HASOL, D. (2017). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları.
- KELEŞ, H. (1996). *Vakfiyelerine göre Yozgat vakıfları (1400–1920)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KUBAN, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.
- KURAN, A. (1993). Anadolu'da ahşap sütunlu Selçuklu mimarisi. İçinde *Malazgirt Armağanı* (2. bs., ss. 179–186). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN BALKIR, B. (2018). *Çankırı (Merkez ilçe ve köyleri) Türk dönemi mimari eserleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖZCAN, M. (1992). Çapanoğulları. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C.8. 221- 224.
- SEVİM, A. (2024). *Çorum'da Türk dönemi mimari eserleri (Cumhuriyet dönemine kadar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- SEVİM, A., & Karacabey, B. (2022). Yozgat il merkezindeki tarihi camiler. İçinde E. Güngör (Ed.), *Yozgat tarihi ve kültürü* (Cilt 1, ss. 103–135). Ankara: Akçağ Yayınları.
- SÖZEN, M., & Tanyeli, U. (2012). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü* (12. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.